

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

ПОЛЩУК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

УДК 81'373

**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ
В АНГЛІЙСЬКІЙ, ЧЕСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВНИХ
КАРТИНАХ СВІТУ**

10.02.15 – загальне мовознавство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Одеса – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії і практики англійської мови та прикладної лінгвістики Рівненського державного гуманітарного університету, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Архангельська Алла Мстиславівна
 Рівненський інститут слов'янознавства
 Київського славистичного університету,
 завідувач кафедри романо-германської
 і слов'янської філології.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Голубовська Ірина Олександрівна,
 Інститут філології Київського
 національного університету
 імені Тараса Шевченка,
 завідувач кафедри загального
 мовознавства та класичної філології;

кандидат філологічних наук
Савченко Євгенія Юріївна,
 Державний заклад «Південноукраїнський національний
 педагогічний університет
 імені К. Д. Ушинського»,
 викладач кафедри перекладу і теоретичної
 та прикладної лінгвістики.

Захист відбудеться «26» грудня 2014 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.053.05 Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий 25 листопада 2014 р.

Учений секретар
 спеціалізованої вченої ради



Т. А. Дружина

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІ

Феномен людського інтелекту і його відображення у лексиці та фразеології – сфера активної зацікавленості мовознавців, про що свідчить багата традиція вивчення одиниць інтелектуальної сфери. Семантичні, прагматичні, мотиваційні, аксіологічні та інші аспекти аналізу представляють численні праці та дисертаційні дослідження (Т. М. Вороніна, Л. М. Ковшова, Ю. А. Кривошапова, Л. Є. Кругликова, С. А. Кошарна, О. П. Левченко, Л. Б. Нікітіна, А. О. Мішин, І. В. Кирилова, А. Б. Бакмансурова), виконані як на матеріалі окремих мов з концептологічного, лінгвокультурологічного та етнолінгвістичного погляду (О. Л. Березович, І. М. Малініна, Ю. О. Письменна, О. В. Бурусіна, Л. Б. Нікітіна, Л. М. Стеблин-Рудякова), так і на регіональному матеріалі з урахуванням нелітературних варіантів загальнонаціональної мови, даних фольклору, регіонального паремійного фонду (Н. П. Потапова, Т. В. Леонтєва, Т. В. Балащенко, А. П. Дюськіна, Н. Г. Мед). У зіставному плані маємо праці на матеріалі східнослов'янських мов (О. М. Морозова), української, російської та англійської мов (Н. Д. Ткаченко), російської та іспанської мов (М. А. Соколова), російської, англійської та німецької (О. В. Шаміна, А. О. Мішин, А. Л. Кормільцева), російської і болгарської (В. В. Глушкова), російської і китайської (М. Д. Мамедова, Р. І. Головня, Фан Дзин), російської та чеської (І. В. Кирилова)). Дослідженню інтелектуальних характеристик людини за ознакою її статі присвячено праці А. Л. Кормільцевої та С. О. Кошарної. І попри наявність значної кількості розвідок, звернених до проблеми вербального втілення інтелектуальних характеристик людини, зокрема й з погляду картини світу, у висвітленні цього питання залишається багато нез'ясованого.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена недостатньою опрацьованістю в сучасному мовознавстві цілісного підходу до опису системних угруповань номінантів на позначення інтелектуальних характеристик людини з метою осмислити їх як семантико-мотиваційну єдність, певним чином структурований простір, систему, що розвивається і варіює у загальнокультурному та національно-культурному мовному просторі та часі. Поліпарадигмальне комплексне вивчення цієї проблеми важливе для поглибленого розуміння механізмів формування систем номінантів на позначення антропозорієнтованих характеристик як ономазіологічних парадигм, специфіки маніфестації світогляду та світооцінки носіїв мови та культури у номінативній одиниці.

Ономазіологічно й лінгвокультурологічно спрямоване вивчення процесу іменування людини розумної та нерозумної (дурня) та визначення ролі людського чинника у ньому з огляду на взаємодію концептуальної (ККС) і мовної картин світу (МКС) є однією із важливих передумов для виваженого й аргументованого переходу до типологічних пошуків констант його перебігу та специфіки результатів у різних мовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація відповідає науковій проблемі кафедри загального та порівняльного мовознавства Рівненського державного гуманітарного університету «Зіставно-типологічне та лінгвокультурологічне дослідження мовних одиниць і категорій у різноструктурних мовах» (протокол № 3 від 10 грудня 2013 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена 28 березня 2014 року на засіданні Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету.

Мета дисертаційної роботи – з'ясувати можливості застосування концепції тривимірної моделі світу (Н. Ю. Шведова) у зіставно-типологічному вивченні вербальної реалізації інтелектуальних характеристик людини лексико-фразеологічними засобами генетично споріднених та неспоріднених англійської, української, російської та чеської мов.

Мета дослідження зумовлює вирішення таких **завдань**:

- визначити вектори та дослідницькі домінанти системного типологічного та ареального і генетичного аналізу вербалізації позамовного змісту «розумний» - «нерозумний (дурень)» як семантико-мотиваційної єдності з урахуванням тривимірності моделювання мовної картини світу;

- вивчити семантичний складник (сітку мовних смислів) номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» з урахуванням семантико-етимологічних характеристик опорних значень та вихідних смислів як інформаційних центрів аналізованого номінаційного простору;

- систематизувати та вивчити кваліфікативну оцінну структуру та семантико-граматичну специфіку ономасіологічних парадигм лексичних і фразеологічних одиниць на позначення інтелектуальних характеристик людини у чотирьох мовах;

- структурувати мовні смисли за польовим принципом; виокремити вузли мовних смислів як інтегрувальний складник кваліфікативної семантичної структури ономасіологічної парадигми у кожній з мов;

- змоделювати мотиваційний складник аналізованої номінаційної сфери; описати матеріал за принципом предметно-тематичних кодів з урахуванням їх культурного складника; виявити ієрархію мотивів та їх актуалізацію у мовах;

вивчити та систематизувати у зіставно-типологічному плані й динаміці кореляції вузлів мовних смислів та вузлів мотиваційних смислів у системі номінантів на позначення людини розумної та нерозумної (дурня).

Об'єктом дослідження стали лексичні та фразеологічні одиниці на позначення інтелектуальних характеристик людини, представлені у літературному варіанті кожної із досліджуваних мов як загальнонаціональних.

Предмет дослідження – ономасіологічні парадигми як системно організовані сукупності різнорівневих одиниць інтелектуальної сфери з огляду на їх концептуальну універсальність та своєрідну деталізацію спільного понятійного базису, формально-мовну своєрідність.

Матеріал дослідження - 275 одиниць англійської мови, 314 української мови, 291 російської мови, 335 чеської мови. Для створення **фактографічної бази** використано матеріали словників загального типу англійської, української, російської, чеської мов (тлумачні, семантичні, синонімічні, ідеографічні, тематичні), фразеологічні одномовні та двомовні словники. Принагідне залучення діалектних, жаргонних, просторічних одиниць мотивовано їх наявністю в реєстрі словників загального типу.

Теоретико-методологічна база та методи дослідження. Вихідною теоретичною тезою роботи стала концепція мовних смислів як «проміжного світу» між ККС і МКС та положення про тривимірність мовної картини світу (мовні одиниці як «зображувальне полотно», сітка мовних смислів, сітка кваліфікативних (мотиваційних) смислів у їх взаємодії).

Системне вивчення ономасіологічних парадигм номінантів досліджуваних мов як базових одиниць взаємодії на осі *зміст* → *форма* → *зміст* з огляду на їх

семантико-мотиваційну цілісність з урахуванням її культурного складника передбачає використання різних методів та прийомів аналізу. Серед них – методи *лінгвістичного опису* (з метою дослідження взаємодії трьох вимірів мовної моделі світу), *семантико-етимологічного аналізу* (при аналізі динамічного складника опорних значень аналізованої номінаційної сфери), *дефініційного аналізу* (для опису польові структури ономазіологічних парадигм), поєднання методів *компонентного аналізу та компонентного синтезу* (у процесі семантичного моделювання з метою виокремлення вузлів мовних смислів), *мотиваційного аналізу* (для опису матеріалу за предметно-тематичними кодами та виокремлення вузлів мотиваційних смислів), *метод лінгвокультурологічного коментаря* (для з'ясування культурного складника мотивацій), *метод двостороннього зіставно-типологічного аналізу* (через *tertium comparationis*) - при семантичному та мотиваційному моделюванні номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» у досліджуваних мовах із використанням статистичних прийомів узагальнення отриманих даних. Усі вони служать верифікації ідеї про тривимірність мовної моделі світу та можливості її застосування на ширшому, ніж передбачало її первинне формулювання, міжмовному матеріалі.

Наукова новизна. У дослідженні на базі основних прийомів лінгвокультурологічного аналізу, який ґрунтується на низці процедур та прийомів семасіологічного, мотиваційного, зіставного, статистичного, семантико-етимологічного опису, вдосконалено методіку семантико-мотиваційного моделювання з метою зіставно-типологічного вивчення процесів і результатів вербального втілення ідеї «людина розумна» - «людина нерозумна (дурень)» на матеріалі системних утворень - ономазіологічних парадигм досліджуваних мов. Комплексний аналіз кореляцій вузлів мовних та мотиваційних смислів у процесі ословлення людини розумної та нерозумної (дурня) дозволив виявити типологічні риси цього процесу у досліджуваних мовах на тлі формально-мовної його своєрідності, простежити динаміку їх розвитку та розгортання у різних мовах.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що його основні положення та висновки підтверджують універсальність концепції Н. Ю. Шведової щодо тривимірності мовної моделі світу, поглиблюють уявлення 1) про мовні, кваліфікативні (мотиваційні) та культурні смисли, їх роль у взаємодії концептуальної та мовної картин світу; 2) про динамічну взаємодію вербалізованих номінаційних сфер різних мов; 3) про лінгвальні та нелінгвальні механізми формування оцінності номінативних одиниць; 4) про системність певним чином структурованого номінаційного простору, що розвивається і варіює у часі.

Практичне значення дисертації. Систематизовані ономазіологічні парадигми найменувань людини за ознакою її інтелектуальних характеристик можуть бути використані при укладанні чотиримовного аспектного словника найменувань розумного та нерозумного (дурня). Результати мотиваційного аналізу – систематизовані набори образів, прийнятних для вербального втілення інтелектуальної семантики і мотиваційних ознак, що стоять за ними у досліджуваних мовах та лінгвокультурах, можуть стати базовими при укладанні одномовного та кількомовного словника мотивів з урахуванням індексів мотивів у різних мовах. Фактичний матеріал дисертаційної роботи може бути використаний у викладанні навчальних дисциплін та спецкурсів загальнотеоретичного, лексико-фразеологічного, ономазіологічного, лексикографічного, лінгвокультурологічного, зіставного спрямування, зокрема «Загальне мовознавство», «Основи зіставного мовознавства»,

«Порівняльна типологія», «Лінгвокультурна специфіка англійської (слов'янської) фразеології» та ін.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися та обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри загального та порівняльного мовознавства РДГУ. Головні теоретичні і практичні результати дослідження висвітлювалися у доповідях на 6 міжнародних конференціях: «Литературная и диалектная фразеология: история и развитие» (Великий Новгород, 2011); «Славянская фразеология в ономаσιологическом, лингвокультурном и фразеографическом освещении» (Щецин – Грайфсвальд, 2011); «XLII Международная филологическая конференция» (Санкт-Петербург, 2013); II Міжнародна науково-практична інтердисциплінарна конференція «Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє» (Рівне, 2013); XXII Оломоуцкие дни русистов (Оломоуц, 2013); «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог, 2014).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження викладено у 13 публікаціях: 5 статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях України, 1 – у закордонному періодичному виданні, 5 – у матеріалах доповідей на конференціях, 2 – у додатковому виданні. Усі статті написані одноосібно.

Структура та обсяг дослідження. Дисертація загальним обсягом 278 стор. складається із текстуальної частини (вступу, трьох розділів, висновків до них та загальних висновків) - 176 стор., джерельної бази (списку словників і довідників (60 позицій), списку використаної літератури (308 позицій) та додатків (Додатки 1, 2, 3).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і наукову новизну дисертаційного дослідження, визначено об'єкт і предмет, мету й завдання роботи, теоретичне значення та практичне застосування, охарактеризовано методи й матеріал дослідження.

Перший розділ «**Теоретичні та методологічні засади вивчення процесу вербалізації інтелектуальних характеристики людини у різноструктурних мовах**» представляє вихідну концепцію дослідження, ключові поняття антропоцентричного спрямованого поліпарадигмального аналізу матеріалу, шляхи та методи реалізації завдань дослідження.

У дисертації основоположними є поняття картини світу, загальнолюдського, національного і культурного її складників. Провідним є ономасіологічний та культурологічний підхід до процесів іменування і ролі людського чинника в ньому, пошук типологічного, ареального та генетичного у цьому процесі.

В основу дослідження покладено ідею Н. Ю. Шведової про тривимірність мовної моделі світу. ККС і МКС розглядаються як явища взаємопов'язані: єднальною ланкою цих двох світів виступають мовні смисли. Мовний смисл - глибинна структура, що поєднує два конститутивні начала: одне із основних понять матеріального та духовного світу людини, що його пізнає, та узагальнено представлену семантику різнорівневих мовних засобів, які звернені до цього поняття і матеріалізують його. Мовні смисли відкривають шлях із власне світу мови у світ реальності, вони є «проміжним світом» між ККС та МКС. Сутність і будова МКС не обмежується лише словесним зображенням: на нього накладається сітка мовних

сми́слів, яка сягає і ККС. Структуру тривимірної моделі світу складають: власне «зображувальне полотно», представлене різнорівневими класами мовних одиниць; сітка мовних смислів, що охоплюють цей фрагмент мовного полотна і понятійно пов'язують його сегменти; сітка смислів кваліфікативних (мотиваційних), що вільно пересуваються цим простором і здатні спрямовуватися до різних його підмножин. Така модель, на переконання її автора, є універсальною, продиктована самою мовою, відтак уможливить максимально повний комплексний аналіз кожної конкретної «картинки світу».

Так спрямоване дослідження передбачає базові вихідні дані: системне угруповання різнорівневих одиниць мови на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик; певним чином систематизовані сітку та вузли мовних смислів, наявні у цій «картинці світу»; сітку та вузли мотиваційних смислів, що вербально «обслуговують» аналізований номінаційний сегмент; встановлення кореляції між вузлами мовних та мотиваційних смислів, визначення типологічного та генетичного з урахуванням універсальності понятійного базису та формально-мовної своєрідності результатів номінації.

У роботі вихідними є семасіологічний і ономасіологічний вектори дослідження. Семасіологічний підхід дозволить глибше, системніше ідентифікувати мовні смисли у цій сфері іменування, ономасіологічний підхід з його виходом як у мовну, так і позамовну сфери уможливить вивчення процесу вербального втілення мовних смислів з урахуванням мовних і культурних впливів. Процес обернення фактів позамовного світу у мовні вивчатиметься у напрямку від його результатів – систем найменувань розумного та нерозумного (дурня) у чотирьох мовах.

Ключовим поняттями аналізу стали такі: *ономасіологічна парадигма* (ОП) – системно структурована сукупність різнорівневих мовних одиниць на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик. У її центрі лежить *опорний смисл*, що організує групу, навколо нього структуруються *неопорні смисли* (ознаки, дотичні до опорного смислу й пов'язані з ним логічними та каузальними відношеннями) та *суміщені семантичні ознаки* – факультативні, диференційні ознаки семантичної структури номінанта. *Вузли мовних смислів* – зони, утворені сукупностями змістово близьких елементів семантики складників ОП. *Вузли мотиваційних смислів* – асоціативні та асоціативно-образні сфери ідентифікації мовних смислів, прийнятні у даній лінгвокультурі для їх вербального втілення. *Культурні смисли* – ідеаціональні структури, пов'язані з культурними об'єктами (денотатами) як із знаками, пов'язані із ними знання, цінності, регулятиви.

Зіставно-типологічне дослідження окресленої проблеми спрямоване на двостороннє (за Р.Штернеманном) порівняння з опорним смислом у ролі *tertium comparationis*. Це дало змогу виявити як спільне (типологічне), так і ареальне й генетичне щодо взаємодії вузлів мовних та мотиваційних смислів у зіставному контексті. Під *типологічним* у межах досліджуваних мов ми розуміли аналогічні семантичні та мотиваційні структури, моделі й типи, зумовлені аналогічним розвитком пов'язаних з ними явищ. Під *ареальним* – явища, поширені на певному (у нашому випадку – слов'янському) лінгвокультурному просторі. Під *генетичним* (національним) – наявність певного мовного факту лише у одній із досліджуваних мов. Ознаки генетичного (національної і культурної маркованості) у мовних одиницях виявлялися головним чином у мовній «плоті» (В. М. Мокієнко) самих найменувань, у формально-мовній *resp.* компонентній національній маркованості. Визначення типологічного та генетичного спиралося на аплікативний метод. Типологічне і

генетичне у вербалізації універсального змісту «розумний» - «нерозумний (дурень)» вивчалось із залученням методів семантико-етимологічного і мотиваційного аналізу з метою дешифрування внутрішньої форми та методів реконструкції елементів культури у формі змісту, що використовується у вторинній для нього функції називання.

Другий розділ «Семантичне моделювання номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» присвячено семантико-етимологічному аналізу опорних значень як інформаційних центрів сітки мовних смислів, всебічному вивченню ономаціологічних парадигм як базових структур у процесі семантичного моделювання аналізованої номінаційної сфери, виокремленню наявних у ній вузлів мовних смислів.

З метою виявлення тенденцій семантичного розвитку та розгортання ОП на позначення розумного та нерозумного (дурня) у досліджуваних мовах першим кроком аналізу став **семантико-етимологічний аналіз опорних значень** - свого роду інформаційних центрів сітки мовних смислів. З опорою на ідею множинної етимології (М. М. Маковський, В. В. Левицький) вивчено усі наявні версії питомої етимології та семантики опорних значень (ад'єктивних семантичних кваліфікаторів **англ.** *clever, intelligent, smart* ↔ *foolish, stupid*, **укр.** *розумний* ↔ *дурний, тупий*, **рос.** *умный, разумный* ↔ *дуры́й (дурак), глупый, тупой*, **чес.** *chytrý, rozumný* ↔ *blbý, hloupy, tupý*), свого роду доцентрових сил ОП з метою з'ясувати збіги і розбіжності у системі таких кваліфікаторів у мовах, що вивчаються.

На позначення **розумного** в **англійській** мові – це *швидкий у рухах, схоплювати, жваво, різати (розсікати, розділяти), болючий, різкий*; в **українській** – *свідомість, сприйняття, пам'ять*, в **російській** – *свідомість, сприйняття, пам'ять, інстинкт, у* **чеській** – *швидкий, рухливий, схоплювати, осмислений, свідомість, пам'ять*. Такі смисли, як *свідомість, осмислення та пам'ять*, вочевидь сягають протосемантики «розділяти, відділяти, схоплювати». Зіставний аналіз свідчить: семантико-етимологічними паралелями (типологічним) у порівнюваних мовах можна вважати семантику *розділяти, схоплювати, усвідомлювати* (раціональне сприйняття світу), натомість ознака *швидкий у рухах, рухливий* має місце лише в англійській та чеській мовах.

Семантико-етимологічний аналіз виявив на позначення **дурня** такі вихідні смисли: в **англійській** мові - *божевільний, ідіот; дути, надутий; оглушений, вражений, нерухомий*, в **російській** – *бурхливо, стрімко, різко рухатися; колоти, жалити, вдарити; бити, тиснути; дути, надутий; глухий; тупий, спотворений*, в **українській** – *дути, швидко рухатися, шаленіти, збурювати; стрімко, поривчасто; ідіот; глухий, товстий; тупий, скалічений (обрубок, обрізок)*, у **чеській** – *говорити нерозбірливо; скалічений, тупий, обрубаний; бити, товкти; дути, надутий; оглушений, вдарити; глухий; ідіот*. Семантико-етимологічними паралелями на позначення **дурня** можна вважати *дути, надутий* (семантика пустоти), *божевільний, ідіот* (семантика ментальної неадекватності), *оглушений, вдарений, глухий* (семантика «бити» щодо адекватності у сприйнятті світу), *тупий, обрубаний* (семантика нецілого, відсутності чогось природного). Означені паралелі виявляють рефлексії в усіх досліджуваних мовах.

Аналіз «мовно-культурного родоводу» (В. М. Телія) опорних значень дозволив окреслити вихідні форми та вихідні семантичні доміанти у типологічному контексті, виявити їх потенції щодо подальшого семантичного та номінаційного розвитку.

Кваліфікативна оцінна структура ОП «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» вивчена з погляду оцінки та універсальних ціннісних норм. Використано аксіологічну оцінну шкалу, у якій норма оцінки збігається з її позитивним краєм і відображає загальнооцінне значення «хороший» - «поганий» та частковооцінні значення – інтелектуальну та нормативну оцінку. У межах аналізованих одиниць виявлено дві групи.

Одиниці з аксіологічною оцінкою за об'єктивною (внутрішньо властивою об'єкту вродженою чи набутою) **ознакою**. До неї належать антропонізви за квалітативною аксіологічно-оцінною об'єктивною ознакою, що містять, зокрема, ознаки-властивості, пов'язані із вродженими нестандартними розумовими здібностями (**англ.** *phenomenon, a child prodigy*, **укр.** *вундеркінд, талант*, **рос.** *гений, самородок*, **чес.** *genius, inteligent*), вродженими чи набутими душевними вадами (**англ.** *moron, imbecile*, **укр.** *дебіл, дурник*, **рос.** *идиот, юродивый* **чес.** *blázen, pošetilec*) та ін. До антропонізви за квантитативно-квалітативною аксіологічно оцінною об'єктивною ознакою (семантика нестандартності, «дивності») залучено **англ.** *philosopher*, **укр.** *мудрий* ірон., **рос.** *умник* ірон., **чес.** *přemysl*. Антропонізви за емоційно оцінною об'єктивною ознакою містять, наприклад, назви людини за професією, що передбачає наявність високого / низького рівня знань та вмінь (**англ.** *a Philadelphia lawyer*, **укр.** *майстер*, **рос.** *мэтр*, **чес.** *mistr*), назви предметів особливої цінності (**англ.** *to have the good*, **укр.** *талант*, **рос.** *самородок*, **чес.** *talent*) тощо.

Група одиниць з аксіологічною оцінкою за суб'єктивною (приписуваною суб'єктові) **ознакою** містить низку підгруп, серед яких – назви за ознакою, образно пов'язаною із тваринною чи рослинною сферами (**англ.** *poor fish*, **укр.** *баран*, **рос.** *лопух*, **чес.** *vůr*), із «дерев'яною» семантикою (**англ.** *brush*, **укр.** *довбня*, **рос.** *дубина стоеросовая*, **чес.** *pařez*), із семантикою достатності або нестачі (пустоти) **англ.** *a brick short of a load*, **укр.** *повний лоб*, **рос.** *пустоголов*, **чес.** *duťá hlava* та ін.

Аналіз складників ОП із семантико-граматичного погляду виявив, що усі аналізовані одиниці можна кваліфікувати як семантичні предикати характеризувального типу (*X є розумний, X є нерозумний*), що вказують на ознаку-характеристику (статичного чи динамічного характеру) розумових здібностей людини чи їх відсутності. Тут виокремлено групу **іменних предикатів** (семантична модель «**X є хто**» (**англ.** *bonehead*, **укр.** *макітра розуму*, **рос.** *осел на двух копытах*, **чес.** *kupitý knedlík*) із субстантивним (**англ.** *egghead*, **укр.** *тяма*, **рос.** *бревно*, **чес.** *kůň*), ад'єктивно-субстантивним (**англ.** *clever Dick*, **укр.** *сива борода*, **рос.** *голова ежовая*, **чес.** *druhý Šalamoun*) та субстантивно-субстантивним (**англ.** *cousin Betsy*, **укр.** *макітра розуму*, **рос.** *Иванушка-дурачок*, **чес.** *Děd Vševěd*) підтипами. Модель «**X є який**» формує дві підгрупи: власне атрибутивні (**англ.** *dry behind the ears*, **укр.** *лобом неширокий*, **рос.** *с головой*, **чес.** *rozitím chudý*) та компаративні (**англ.** *as sly as fox*, **укр.** *дурний як ступа*, **рос.** *умен как дьявол*, **чес.** *chytrý jako opice*).

Групу **дієслівних предикатів** формують три семантичні моделі: перша – «**X за відношенням до дії**» (**англ.** *to be a button short*, **укр.** *не всі вдома*, **рос.** *шариков не хватает*, **чес.** *mít o kolečko víc*), друга – «**X що робить** (активна дія)» - (**англ.** *to stick in the mud*, **укр.** *тільки трохи зорі з неба не знімає*, **рос.** *пороху не выдумает*, **чес.** *bučí blbostí*) та третя – «**що відбувається з X** (пасивна дія)» (**англ.** *someone's brains needs washing*, **укр.** *дурний ніч хрестив кого*, **рос.** *мозги ушли у кого*, **чес.** *Pánbůh rozitím ne dal komu*).

У семантичній структурі ономазіологічних парадигм як оцінно двовершинних утворень виявлено сітки мовних смислів методом польових структур.

Центральну зону творять ядро та навколоядрова зона¹. Дефініційний аналіз дав змогу визначити спільні для усіх мов опорні смисли - інтегральні семантичні характеристики центральної (ядрової) зони розумний / нерозумний: бути розумним – мати розум, інтелект; бути здатним мислити, розуміти, осмислювати щось; підходити до життєвих явищ і поводитися з розумом – мудро, розважливо, розсудливо, тверезо; бути нерозумним – не мати розуму, інтелекту, не бути здатним мислити, розуміти, осмислювати щось; підходити до життєвих явищ і поводитися нерозумно, нерозважливо, нерозсудливо. Натомість ознака розумного *освічений, письменний, грамотний* представлена лише в укр. мові, *розгублений, нелогічний, нераціональний* - лише в англійській мові, ознака дурня як ментально неадекватної людини – в російській та чеській мовах.

Ядрову зону формують і неопорні смисли – інтеграційні ознаки, максимально дотичні до опорного смислу, пов'язані з ним логічними і причиново-наслідковими відношеннями. Стосовно розумного це ознаки в **англійській** мові – *тямущий, кмітливий, метикуватий, раціональний, вдумливий, розсудливий, вправний, розважливий, здоровий, спритний*, в **українській** *тямущий, кмітливий, освічений, знаючий*, в **російській** *кмітливий, обізнаний, тямущий, розсудливий*, у **чеській** – *кмітливий, тямущий, метикуватий, розсудливий, розважливий* зі спільною (типологічною) їх частиною *тямущий, кмітливий*. Водночас у мовах, що вивчаються, на рівні словникових дефініцій акцентовано на поміркованості, вмінні застосовувати знання на практиці, фізичному здоров'ї, вправності, спритності (англ.), освіченості (укр.), обізнаності (рос.), розсудливості, розважливості (англ., рос., чес.).

Стосовно дурня це в **англійській** мові – *нерозумний, нерозсудливий, непоміркований, нездібний, нераціональний, нелогічний, розгублений, захоплений, нездатний ясно мислити, психічно й фізично неповноцінний, безглуздий на вигляд і у поведінці*, в **українській** – *нерозумний, нерозсудливий, некмітливий, нетямущий, нездібний, недосвідчений, наївний*, у **російській** – *нездібний, нерозумний, нерозсудливий, нетямущий, некмітливий, незнаючий, неметикуватий, обмежений, наївний, божевільний, психічно неповноцінний, юродивий*, у **чеській** – *нерозумний, нерозсудливий, нетямущий, некмітливий, обмежений, немудрий, неосвічений, божевільний, психічно неповноцінний, нерозсудливий, наївний* з типологічною їх частиною *нерозумний, нерозсудливий*. У слов'янських мовах у словникових дефініціях акцентовано на *нетямущості, некмітливості, наївності*, в англ., рос. та чес. – на *психічній неповноцінності*, в англ., укр., рос. – на *відсутності розумових здібностей*. Водночас у англ. мові виразними є ознаки *нелогічний, нераціональний, безглуздий щодо вигляду та поведінки, розгублений, захоплений*; в укр. домінує *відсутність досвіду*, у рос. та чес. – *відсутність знань, неосвіченість*.

Навколоядрову зону складають ознаки супровідні, дотичні до ядрових і пов'язані з ними причиново-наслідковими зв'язками. Типологічними характеристиками розумного в усіх мовах виступають ознаки *мудрий; обдарований, талановитий, майстерний; глибоко проінформований, начитаний, знаючий, ерудований*. Натомість ознаки *розсудливий, поміркований, авторитетний* виявлено лише у слов'янських мовах, *проникливий; винахідливий, дотепний* – в англ., рос. та чес. мовах, лише в англ. – *швидкий, моторний; кваліфікований; пристрасний*,

¹ Наявність виразних антонімічних відношень між семантичними складниками двох вершин центральної зони вмотивовує у нашій концепції об'єднання ОП «розумний» і «нерозумний (дурень)» у єдину парадигму «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» з метою запобігти неминучим повторам у аналізі як семантичного, так і мотиваційного її складника.

палкий; обачний, обережний. Типологічними характеристиками дурня - *недалекий, з обмеженим кругозором; неотесаний, простакуватий; неосвічений; нерозсудливий, непрактичний, нерозважливий; дивний* (у англ. мові – *ексцентричний*); *молодий, недосвідчений; наївний, простодухий; відсталий, некультурний.* На ознаці *заціпенілий, приголомшений* акцентовано в англ., рос. та укр. мовах, на *схибленості на чомусь, захопленості чимось* – у англ., на *тупості й нетямущості* – в укр. мові.

Периферійну зону творять ознаки факультативні, суміщені, пов'язані з ядровими не причиново-наслідковими, а асоціативними зв'язками. Щодо розумного – це *схильний до надмірного розмірковування, мудрування; зарозумілий, самовпевнений, показний всезнайко; корисливий, пронозливий, пронирливий, хитрий, лукавий.* Ознаку *холодно раціональний* маємо лише у рос. мові. Щодо дурня - *неповороткий, вайлуватий, млявий; надміру швидкий, несамовитий, шалений; впертий*². Значна частина ознак є спільною лише для слов'янського ареалу (*бездушний, байдужий, нечулий; грубий, нахабний; неухажливий, забудькуватий; лінивий, ледачий; невеликий на зріст, товстий*). Водночас ознака *несерйозний, безтурботний, пустий* актуалізована лише у англ., рос. та чес. мовах, *великий на зріст, міцний* – в англ., укр. та рос., *слабодухий, безхарактерний* – в англ. та укр., *недолугий* – в укр. і чес. мовах. Ознаки *безтурботний, недбалий; розлючений, несамовитий* актуалізовано лише в англ., *сірий, посередній* – лише у рос., *розгублений, здивований; балакун, балагур* - лише у чес. мові.

Вивчення семантичної структури ОП у мовах дало змогу виокремити **вузли мовних смислів**. Основні з них мають дихотомічний, симетричний характер. Несиметричні структури за семантикою тяжіють до позитивного краю парадигми *розумний: мудрий, зарозумілий, корисливий*.

Вузли мовних смислів	Семантичні ознаки
Розумний – нерозумний (здатний мислити ↔ нездатний мислити)	<i>обдарований розумом, талановитий, з надзвичайними розумовими здібностями ↔ розумово обмежений, з розумовими чи ментальними вадами та відхиленнями, божевільний, дивний, ексцентричний, нерухомий, нечутливий, байдужий</i>
Тямущий – нетямущий (з бистрим розумом, здібний ↔ тупий)	<i>здатний думати, добре й швидко міркувати, розмірковувати; активний, кмітливий, тямущий, метикуватий, меткий, винахідливий, дотепний, швидкий, моторний, пристрасний, захоплений, самостійний ↔ нездатний мислити, добре й швидко міркувати; пасивний, некмітливий, нетямущий, тупий, неметикуватий, неметкий, недогадливий, неухажливий, забудькуватий, повільний, несамостійний, схиблений (на чомусь), надміру швидкий, несамовитий, шалений, розлючений, розгублений, здивований, безтурботний, недбалий, впертий, бездушний, нечулий, невеликий на зріст і товстий, великий на зріст і міцний, недолугий.</i>
Мудрий – немудрий (має ↔ не має життєвий досвід)	<i>досвідчений, метикований, глибокий, мислячий, проникливий, вдумливий, порадливий ↔ немудрий, молодий, недосвідчений, неглибокий, не проникливий, невдумливий, невинахідливий, неметкий, непорадливий</i>
Вузли мовних смислів	Семантичні ознаки
Знаючий –	<i>вмілий, вправний, майстерний, досвідчений, практичний,</i>

² В англійській мові, за даними словників загального типу, ця ознака актуалізується головним чином у діалектах.

незнаючий (має ↔ не має практичного досвіду)	<i>кваліфікований, авторитетний ↔ невмілий, невправний, невдатний, неповороткий, вайлуватий, млявий, лінивий, ледачий, некваліфікований</i>
Освічений – неосвічений	<i>обізнаний, начитаний, грамотний, ерудований, глибоко проінформований ↔ необізнаний, незнаючий, малоосвічений, безграмотний, неерудований, нерозвинений, нездатний до навчання, неінтелігентний</i>
Розсудливий – нерозсудливий	<i>поміrkований, спокійний, зважений, передбачливий, обачний, обачливий, обережний, обдуманий, тверезий, раціональний ↔ неспокійний, незважений, необачний, необдуманий, нелогічний, холодно раціональний, заціпенілий, приголомшений, вражений, оглушений, несерйозний, безтурботний, пустий, легковажний, слабодухий, безхарактерний</i>
З широким кругозором – обмежений	<i>той, що має широке коло знань та зацікавлень, вихований, культурний ↔ відсталий, невихований, некультурний, неосвічений, простодухий, наївний, нелукавий, простакуватий, неотесаний, грубий, нахабний, сірий, посередній</i>
Мудрий	<i>надміру мудрує, нерішучий, задумливий, повільний, бездіяльний</i>
Зарозумілий	<i>самовпевнений, показний розумник, всезнайко.</i>
Корисливий	<i>пронозливий, пронирливий, хитрий, спритний, меткий, лукавий, обачний.</i>

У третьому розділі «**Мотиваційне моделювання номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик»** матеріал проаналізовано за принципом предметно-тематичних кодів з урахуванням їх культурного складника, виявлено ієрархію мотивів і міру їх актуалізації у кожній з мов; у зіставно-типологічному плані простежено у динаміці кореляції вузлів мовних та мотиваційних смислів ОП на позначення розумного та нерозумного (дурня). Враховано явище «перетину класів».

Мотиваційне моделювання здійснено на рівнях зовнішньої та внутрішньої мотивації. Рівень **зовнішньої мотивації** зорієнтований на набір сфер ототожнення, прийнятних для іменування людини за ознакою її інтелектуальних характеристик, на спосіб вираження даної ознаки. Ключовим є поняття *предметно-тематичного коду* (ПТК) – знакової системи, що відображає спосіб пізнання людиною однієї сфери діяльності через іншу та *елементу коду* (ЕК) – образу реалії чи ситуації, здатного опредмечувати уявлення номінатора про іменовану характеристику людини розумної чи нерозумної. ПТК сягають антропної та неантропної мотиваційних сфер.

Антропна мотиваційна сфера містить мотиваційні моделі, пов'язані з людиною, її фізичним та ментальним здоров'ям, фізичною формою, особливостями анатомії та зовнішності, мімікою та жестами, мовленнєвими проявами, емоційними станами, соціальним життям тощо.

У **фізіолого-соматичному коді** виокремлено ЕК наявність / відсутність голови (мозку) (англ. *clear head*, укр. *голова*, рос. *хорошие мозги* [у кого], чес. *bystrý mozek*), особливості зовнішності: форма голови, лоб, вуха, очі, обличчя, волосся; розум як квазіорган людини; тіло, постава, зріст (англ. *egghead*, укр. *голова з вухами*, рос. *узкий лоб*, чес. *chamr*), фізичне та психічне здоров'я / нездоров'я людини (англ. *moron*, укр. *дебіл*, рос. *олигофрен*, чес. *kretén*), вік (англ. *old soldier*, укр. *сива борода*, рос. *старый дурак*, чес. *rozumbrada*), цілковитий стан організму (англ. *to be dead from the neck up*, рос. *петый дурак*), особливий стан організму та психіки (англ. *stark raving*

mad, **рос.** блаженный, **чес.** *jurodivý*), особливості мовлення (**англ.** *be tongue-tied*, **укр.** *тяхтій*, **рос.** *долдон*, **чес.** *puřka*).

У межах **соціального коду** представлені ЕК власне ім'я людини (**англ.** *(as) wise as Solomon, Tom fool*, **укр.** *Охрім, дурний як Омелько*, **рос.** *Ванька, Фалалей*, **чес.** *Hlorý Honza, Mařula*), людина за етнічною ознакою (**укр.** *турок, дурний як гуцул*, **рос.** *умный как сто китайцев*, **чес.** *tatar*), людина за місцем проживання (**англ.** *a man of Gotham*, **укр.** *тевал*, **рос.** *деревня*, **чес.** *abderita*), людина за родинними стосунками (**англ.** *cousin Betsy*, **укр.** *дурному брат*, **чес.** *kmotr*), людина та деструкція її дому (**англ.** *to have one's garret unfurnished*, **укр.** *дах протікає* **рос.** *одного стропильца не хватает*), людина за професією та родом занять (**англ.** *mad as a hatter*; **укр.** *блазень*, **рос.** *олух*, **чес.** *slamotrus*) та ін.

Міфологічний код представляють ЕК розум людини як воля Творця (**укр.** *Бог розуму послав*, **рос.** *Бог дал ума*, **чес.** *mít dar Duchu svatého*), демонологічний антропний конструктивний об'єкт (**англ.** *be as crafty as Old Nick*, **укр.** *розумний як сто чортів*, **рос.** *дурной как черт*, **чес.** *být po čertech chytrý*), магічна дія магічного конструктивного об'єкта (**укр.** *звізди з неба знімає*, **рос.** *звезд с неба не хватает*).

Неантропна мотиваційна сфера зорієнтована на об'єкти природи, довкілля, рослинного та тваринного світу, уявлення про простір і рух у ньому тощо.

Фітонімний код включає ЕК дерево та дерев'яні об'єкти (**англ.** *out of your tree*, **укр.** *патика*, **рос.** *бревно*, **чес.** *hlouřý jako vrba*), овочеві та рослинні об'єкти (**англ.** *out of your gourd*, **укр.** *дурний як квасоля*, **рос.** *лопух*, **чес.** *křen*), рослинні відходи (**укр.** *дурний як сніп*, **рос.** *толоконный лоб*, **чес.** *otruba*).

У **зоонімному код**і представлені домашні та дикі птахи (**англ.** *crazy as loon*, **укр.** *гуси в голові*, **рос.** *дуднук*, **чес.** *vůř*), свійські та дикі тварини (**англ.** *as clever as a wagonload of monkey*, **укр.** *тумак*, **рос.** *осел*, **чес.** *hovado*), плазуни та комахи (**англ.** *fly*, **укр.** *бзики в голові*, **рос.** *с тараканами в голове*, **чес.** *trubec*), риби (**англ.** *poor fish*, **укр.** *дурний як карась*, **рос.** *глуп как осетровая башка*, **чес.** *mít fiřtrona*).

Природно-метеорологічний код містить у ролі ЕК вказівку на світлу-темну частину доби, небесні світила, елементи ландшафту, метеорологічні явища (**англ.** *clear head, stick in the mud*, **укр.** *тільки трохи зорі з неба не знімає*, **рос.** *дурак выше леса*, **чес.** *vuchscanej jako traky*).

Просторово-динамічний код містить ЕК «свій» - «чужий» простір-локус (**англ.** *all there*, **укр.** *не всі вдома*, **рос.** *не все дома*, **чес.** *nemít všech pohromadě*), рух у просторі-локусі (**англ.** *off your chump, stick in the mud*, **укр.** *з глизду з їхати*, **рос.** *мозги ушли*, **чес.** *bystrá hlava*), деструктивний зовнішній вплив на об'єкт (**англ.** *be tongue-tied, moon struck*, **укр.** *битий дурень*, **рос.** *с прибабахом*, **чес.** *být prařtený lavičnikem*).

Предметний код (матеріальна культура) представлений ЕК взуття (**англ.** *clever clogs*, **укр.** *дурний як чобіт, дурний як бота волоська, дурний*), **рос.** *лапоть*, **чес.** *dřevák*), предмети одягу (**англ.** *smarty-pants*, **укр.** *розумний як батькові штани навиворіт*, **рос.** *колпак*, **чес.** *tulipán*), побутові ємкості (**англ.** *thinking mug*, **укр.** *макітра розуму*, **рос.** *глуп как пустая бочка*, **чес.** *prázdný pytel*), господарське начиння й реманент з дерева (**англ.** *silly as wheel*, **укр.** *довбеха*, **рос.** *тупой как колун*, **чес.** *trdlo*), предмети з металу, каменю, кістки (**англ.** *bonehead*, **укр.** *мідний лоб*, **рос.** *медный лоб*, **чес.** *mít gypsovou hlavu*), грошові одиниці, міри ваги (об'єму) (**англ.** *not the full shilling*, **укр.** *мати на гриш розуму*, **рос.** *талант*, **чес.** *ani za krejcar rozumu nemá*).

Кулінарно-гастрономічний код представлений ЕК страви (**англ.** *nutty as a fruitcake*, **укр.** *опецьок*, **рос.** *тюря*, **чес.** *jelito*), харчові продукти (**англ.** *fathead*, **укр.**

дурне сало, рос. нет масла в голове, чес. hloupy jako sádlo). **Технічний код** пов'язаний із сферою техніки та механізмів (**англ. off your trolley, укр. ролики розгубити, рос. шарики вертятся**).

Рівень **внутрішньої мотивації** є власне «причиновим» і передбачає виокремлення мотиву номінації, який може виражатися засобами різних кодів. Тут виявлено мотиваційні домінанти, наскрізні та часткові мотиви.

Мотиваційними домінантами у двовершинній ОП на позначення людини за ознакою її інтелектуальних характеристик є *норма* і *анти-норма*, що далі розгортаються у наскрізних мотивах «придатність – непридатність до розумової діяльності» та «здатність – нездатність до розумової діяльності», що пов'язані з наскрізним мотивом «каузативність», актуальним для обох названих мотивів. У межах наскрізних мотивів чітко проступає протиставлення *стійкий, енергійний, має щось у достатній кількості, впорядкований, хороший, цілеспрямований, розвинений, свій, прогресивний, конструктивний* (вершина ОП «**розумний**») та *нестійкий, неенергійний (надміру енергійний), нерухомий, позбавлений чогось, хаотичний, примітивний, пошкоджений, чужий, чужорідний, примітивний, регресивний, деструктурований* (вершина ОП «**нерозумний (дурень)**»).

Далі наскрізні мотиви розгортаються у часткові мотиви, які мають к мовою різну продуктивність та виявляють значну міру не лише типологічного, але й генетичного та ареального. Наприклад, елемент фізіолого-соматичного коду «особливості зовнішності» далі розгортається у мотиви *голова та частини голови; розум як квазіорган людини та тіло, постава, зріст людини*. Так, мотив *голова та частини голови* особливо активно об'єктивується в англійській мові (увагу зосереджено на *формі голови* (2 од.), *деструкції голови* (1), *формі лоба* (1), *формі на величині вух* (1), *очах (зорі)* (1), *волосся* (1), *язиці (мовленні)* (2), *виразі обличчя* (3), *красі людини* (1)), загалом 12 одиниць, у той час як у рос. мові не актуалізовані лише групи «язик» та «волосся» (всього 9 одиниць), в укр. мові у межах мотиву *голова та частини голови* маємо 2 одиниці, у чес. – одну.

Нормою (наскрізний мотив *придатність – непридатність до розумової діяльності*) є розумна людина, у якої наявний розум, анти-нормою – нерозумна людина, у якої розум відсутній. Розум і розумної, і нерозумної людини та місце його зосередження – голова – концептуалізується як ємкість (заповнена / незаповнена): **англ. to be a full bottle of something, укр. повний лоб, рос. пустоголов, чес. prázdna nádoba**. Ємкість може бути заповнена властивим чи невластивим змістом: різного роду відходами, комахами та дрібними тваринами, продуктами гомогенної консистенції тощо (**англ. have rocks in one's head, укр. жуки в голові, рос. мякинная голова, чес. mít v hlavě nasráno**) або умістище (наскрізний мотив *здатність – нездатність до розумової діяльності*), «свій» – «чужий» простір, «конструктивний дім» розумного та дурня, де панує лад або нелад, де є все, що там має бути, або чогось не вистачає (**англ. deranged in one's head, укр. дах з'їхав, рос. что-то наверху неладно, чес. být s rozumem v prdeli**).

Каузальність розумових здібностей та їх відсутності об'єктивується в часткових мотивах, пов'язаних із чинниками фізіологічного характеру – здоров'ям, хворобою, каліцтвом, віком, ненормальним народженням тощо: **англ. an old hand at, укр. вивихнутий мозок, рос. мама в детстве уронила, чес. hloupy jako maldá vrána, соціальними причинами: англ. dumb Dora's brother, укр. селяк, рос. деревня, чес. hotentot**, впливом на розумові здібності зовнішньої деструктивної сили – удару,

падіння та ін., заміщення вмісту голови (мозку) іншою субстанцією: **англ.** *hare-brained*, **укр.** *мов з печі звалився*, **рос.** *из-за угла мешком ударенный*, **чес.** *hourá takovice*.

Каузуватися може логічна чи неможлива (абсурдна) дія, поведінка: **англ.** *to set the Thames on fire*, **укр.** *дурний як муха у спасівку*, **рос.** *пороху не выдумает*, **чес.** *mít v hlavě vymeteno*. Імпліцитно каузує наявність-відсутність розумових здібностей зовнішність (**англ.** *long-hair*, **укр.** *опецьок*, **рос.** *узкий лоб*, **чес.** *blbej jako škopek*) та вигляд людини (**англ.** *to have all one's buttons on*, **укр.** *сіряк*, **рос.** *дылда*, **чес.** *ťululum na ptáku*). У енантіосемічних одиницях із семантикою «зарозумілий» маємо мотив самообману – людина присвоює собі «розум» інших: **англ.** *be a cunning devil*, **укр.** *хитрий як жид*, **рос.** *хитрый как лис*, **чес.** *mazaný jako advokát*.

Різні ПТК виявилися у мовах по-різному актуалізованими. Типологічне і генетичне (ареальне) у досліджуваних мовах визначалося через самі коди та наскрізні міжмовні ЕК (окремі мотиви) по горизонталі з урахуванням індексу актуалізованості (ІА) у різних мовах. Національно-специфічне у системах мотивацій виявлено на нижчих щаблях типології у конкретних, часто культурно забарвлених найменуваннях.

Антропна сфера ототожнення мовних смислів *розумний* та *нерозумний* (дурень) рівномірно активно задіяна в усіх досліджуваних мовах: **англ.** 137 од. проти 115 од. неантропної сфери, **укр.** 131 проти 194, **рос.** 140 проти 178, **чес.** 112 проти 137. Найбільш активним виявився за індексом актуалізованості (ІА) *фізіолого-соматичний код* (ІА англ. 92, укр. 78, рос. 84, чес. 65) та *соціальний код* (ІА англ. 39, укр. 42, рос. 40, чес. 35).

Натомість *просторово-динамічний код* виразно переважає в англ. та рос. мовах (ІА англ. 34, рос. 33, пор. укр. 15, чес. 7), *кулінарно-гастрономічний код* – в українській та чеській ІА укр. 20, чес. 17 проти англ. 6 та рос. 9, *предметний код* - в українській мові ІА 63 порівняно з англ. 31, рос. 26, чес. 25, *міфологічний* – у російській ІА 15 пор. з англ. 4, укр. 10, чес. 9.

Деякі коди практично не представлені у окремих мовах: *фітонімний код* в англ. мові (ІА 7 пор. з укр. 29, рос. 60, чес. 40), *природно-метеорологічний* (ІА 2) у чес. мові.

Виразною виявилася і взаємодія ПТК: так, «дерев'яний» мотив (фітонімний код) не лише різною мірою актуалізований у мовах (індекс актуалізації англ. 4, укр. 20, рос. 47, чес. 15), але й виявляє зони перетину з соматичним (**англ.** *a wooden head*, **укр.** *дубова голова*, **рос.** *еловая голова*, **чес.** *dubová hlava*), предметним (**англ.** *as thick as two short planks*, **укр.** *дурний як лико*, **рос.** *лапоть*, **чес.** *choutout*), зокрема із сферою сакральних артефактів (лише у східнослов'янських мовах): **укр.** *бовван*, **рос.** *идол*. Соматичний код (вуха людини) корелює із предметним (побутові предмети з вухами, одяг): **укр.** *тумак*, **чес.** *blbý jako škopek*, фітонімним: **рос.** *лопух*.

Вузли мовних смислів виявили у мовах також різну інтенсивність вербалізації. Типологічною в усіх мовах виявилася висока інтенсивність характеристик *тямущий* – *нетямущий*, низька – *мудрій* та *корисливий*.

Інтенсивність вербалізації (ІВ) вузлів мовних смислів

Загальна кількість одиниць	англ. 275		укр. 314		рос. 291		чес. 335 од.	
Вузли мовних смислів	ІВ	%	ІВ	%	ІВ	%	ІВ	%
Розумний – нерозумний	110	40,0	72	23,0	81	28,0	90	27,0%

		%		%		%		
Тямущий - нетямущий	123	<i>45,0</i> %	219	70%	173	<i>60,0</i> %	190	57,0%
Мудрий – немудрий	30	<i>11,0%</i>	11	3,0%	12	4,0%	11	3,3%
Знаючий – незнаючий	50	<i>18,0</i> %	3	1,0%	2	0,7%	8	2,4%
Освічений – неосвічений	13	<i>5,0%</i>	10	3,0%	24	8,3%	31	9,3%
Розсудливий – нерозсудливий	22	<i>8,0%</i>	26	8,3%	10	3,4%	36	11,0%
З широким кругозором – обмежений	36	<i>13,0</i> %	31	<i>10,0</i> %	40	<i>14,0</i> %	83	25,0%
Мудрий	2	<i>1,0%</i>	5	2,0%	3	1,0%	16	5,0%
Зарозумілий	22	<i>8,0%</i>	12	4,0%	8	3,0%	8	2,4%
Корисливий	9	<i>3,0%</i>	6	2,0%	4	1,4%	16	5,0%

На позначення *розумного - нерозумного* в усіх мовах найактивнішим виявився фізіолого-соматичний код (наявність – відсутність голови (мозку), розуму як квазіограна людини (невідповідність людському, пошкодженість тощо), фізичне та психічне здоров'я – нездоров'я людини), в англ. мові - особливий стану організму та психіки, просторово-динамічний код (вихід за межі «свого» простору), у чес. – зоонімний код (назви тварин, нездатних до продовження роду).

На позначення *тямущої – нетямущої* людини типологічними виявилися мотиви, зосереджені у фізіолого-соматичному, соціальному, зоонімному та предметному кодах. Мотиви, що сягають семантики дерева, більш активно задіяні у слов'янських мовах, ніж в англійській. У залученні фрагментів предметного коду у слов'янських мовах виразно переважають назви предметів з дерева, дерев'яного взуття, в англ. – назви елементів одягу (наприклад, гудзик). Мотиви кулінарно-гастрономічного коду є більш актуалізованими в укр. та чес. мовах, ніж в англ. та рос.

На позначення *мудрого – немудрого* мотиваційно активними в усіх мовах виявилися соціальний код та предметний код (із різною мірою інтенсивності). Фізіолого-соматичний код представлений в англ., укр. та рос., проте зовсім не задіяний у чес. мові.

У вербальному втіленні вузла смислів *знаючий – незнаючий* (наявність практичного досвіду) жодний із предметно-тематичних кодів не виявив типологічних рис. Цей вузол смислів вербально ідентифікований у слов'янських мовах радше епізодично (укр. 3, рос. 2, чес. 8), в англ. мові він складає 50 одиниць (18% від загальної їх кількості). Найвищою мірою задіяні предметний та фізіолого-соматичний коди, найнижчою – антропна ознакова сфера, соціальний та просторово-динамічний коди.

На позначення людини *освіченої - неосвіченої* в усіх мовах задіяні з різною мірою інтенсивності фізіолого-соматичний (назва голови), соціальний код (особові імена, назви за професією, родом занять, місцем проживання) та антропна ознакова сфера. Предметний код (найчастіше мотив дерева) – лише у слов'янських мовах).

На позначення *розсудливої – нерозсудливої* людини в усіх мовах з різною мірою інтенсивності задіяні мотиви з фізіолого-соматичного коду (голова, мозок), антропної ознакової сфери та просторово-динамічного коду (семантика непрямого руху). На позначення людини з *широким кругозором – обмеженої* активними є мотиви фізіолого-соматичного коду (голови та окремих її частин), антропної ознакової його сфери, соціального (імена, назви за професією, родом занять, місцем проживання),

фітонімного (семантика дерева), зоонімного та предметного (предмети тупої форми) кодів. Найбільш активний зоонімний код у чес. мові (назви молодих тварин). Вузол мовних смислів *мудрій, мудрагель* вербалізований в усіх мовах поза типологічними паралелями, найбільш активно – у чес. мові. Смисли *зарозумілий, зазнайко* в усіх мовах корелюють із семантикою самообману та семіотичного «низу», найбільш активно в англ. мові. Смисли *хитрий, пронозливий, корисливий* сягають соціального (людина за професією, національною ознакою), міфологічного (демонологема) та зоонімного коду (тварини із символічним значенням «хитрий, підступний»).

ВИСНОВКИ

Застосування трикомпонентної моделі аналізу (ономасіологічна парадигма на позначення людини за ознаками її інтелекту, вузли мовних смислів та вузли мотиваційних смислів у їх системній взаємодії) як дослідницьки пріоритетної, зорієнтованої на семасіологічний та ономасіологічний вектори зіставно-типологічного вивчення фактів обернення ідеального аксіологічно оцінного змісту в словесну форму, дало змогу виявити в досліджуваних мовах конкретні кореляції між семантикою мовної одиниці та семантикою її форми, тенденції у виборі мовної форми, прийнятної для вербалізації певного змісту у невластивій їй функції називання.

Вивчення семантичного складника (сітки мовних смислів) номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» з урахуванням семантико-етимологічного аналізу опорних значень та вихідних смислів як інформаційних центрів аналізованого номінаційного простору виявило типологію у питомих (етимологічно вихідних) та сучасних вузлах мовних смислів, дало змогу порівняти міру їх актуалізованості у досліджуваних мовах, виокремити ареальне й унікальне у семантичних характеристиках людини розумної - людини нерозумної (дурня), закорінених у культурномовній свідомості різних народів.

Аналіз кваліфікативної оцінної структури та семантико-граматичної специфіки ономасіологічних парадигм лексичних і фразеологічних одиниць на позначення інтелектуальних характеристик людини у чотирьох мовах показав, що ономасіологічна парадигма іменувань людини розумної та нерозумної (дурня) являє собою системне угруповання із взаємодією доцентрових та відцентрових сил. Доцентровою силою тут виступають опорні, неопорні смисли та суміщені семантичні ознаки, які структурують це утворення. Ономасіологічні парадигми є оцінно двовершинними утвореннями, що представляють в образах та асоціаціях множинність інтелектуальної семантики та прагматики засобами кожної лінгвокультури. Виокремлення двох основних типів аксіологічної оцінки – за об'єктивною (внутрішньо властивою об'єкту, вродженою чи набутою) та суб'єктивною (приписуваною йому) ознаками дало змогу простежити, що і як оцінюється суспільною свідомістю носіїв мов як інтелектуальна норма та анти-норма в універсальному загальнолюдському просторі інтелекту.

Структурування мовних смислів за польовим принципом із наступним виокремленням вузлів мовних смислів як інтегрувального складника кваліфікативної семантичної структури ономасіологічної парадигми у кожній з мов дає підстави стверджувати, що, організовані за польовим принципом, вони формують центральну зону (ядро (опорні + неопорні смисли) та навколяядрова зона) і периферію (суміщені семантичні ознаки). Найвищий рівень типологічного та ареального виявлено у межах центральної зони, генетичного– у межах периферійної.

Опис матеріалу за принципом предметно-тематичних кодів з урахуванням їх культурного складника дав змогу з'ясувати, як саме людина-номінатор як носій різних мов вибудовує паралелі між об'єктами інтелектуальної сфери та антропними й неантропними еквівалентами їх іменування. Мотиваційне моделювання аналізованої номінаційної сфери з урахуванням зовнішньої та внутрішньої мотивації і мотиваційних домінант виявило неодномірну ієрархію мотивів та частково одномірний, частково різний ступінь їх актуалізації у зіставлюваних мовах, складну взаємодію типологічного, ареального та генетичного у вербальному втіленні соціокультурних уявлень про розумного та нерозумного (дурня).

Виявлено, що вузли мовних смислів корелюють із певними вузлами мотиваційних (кваліфікативних) смислів. У вербальному втіленні вузлів мовних смислів у різних мовах простежено складну взаємодію типологічного, ареального і генетичного щодо ступеня актуалізованості вузлів мотиваційних смислів. Типологічною в усіх мовах виявилася висока інтенсивність характеристик *тямущий* – *нетямущий*, зосереджених у фізіолого-соматичному, соціальному, зоонімному та предметному кодах, низька – *мудрий* та *корисливий*, зосереджених у соціальному, міфологічному та зоонімному кодах. Натомість мотиви кулінарно-гастрономічного коду є більш актуалізованими в українській та чеській мовах, ніж в англійській та російській; просторово-динамічний код, хоча у різних групах мотивів, виразно домінує в англійській та російській мовах, предметний – в українській, міфологічний – в російській, мотив дерева як фрагмент предметного коду - у слов'янських мовах. На усіх рівнях взаємодії вузлів мовних та мотиваційних смислів спостережно явище перетину класів.

Запропонована модель зіставно-типологічного аналізу, спрямована на вивчення ономазіологічної парадигми як динамічної системної семантико-мотиваційної єдності номінаційного простору, що розвивається і варіює у загальнокультурному та національно-культурному мовному просторі та часі, може стати базовою у вивченні вербалізації будь-якого понятійного фрагмента дійсності як у одномовному, так і в міжмовному планах. У **перспективі** отримані дослідницькі результати можуть скласти основу для створення кількамовного семантико-ідеографічного словника найменувань людини за ознакою її інтелектуальних характеристик та словників мотивів як на матеріалі літературного, так і нелітературного (діалекти, просторіччя, жаргон) варіантів досліджуваних мов.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Статті у наукових часописах:

1. Поліщук О. С. Лінгвокультурний концепт *розум* у вербальному втіленні (на матеріалі англійської та російської мов) / О. С. Поліщук // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах : зб. наук. пр. / Донец. нац. ун-т, Ф-т інозем. мов ; [редкол.: В. Д. Каліущенко, Л. М. Ягупова, Ш. Р. Басиров та ін.]. – Донецьк, 2013. – Вип. 27. – С. 51-62.

2. Поліщук О. С. До проблеми аналізу тривимірної мовної картини світу (зіставно-типологічний аспект) / О. С. Поліщук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка / М-во освіти і науки України, Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка ; гол ред.: П. Ю. Саух. – Житомир, 2014. – Вип. 2 (74). – С. 276-280.

3. Поліщук О. С. *Людина нерозумна* крізь призму слов'янських компаративних фразеологізмів / О. С. Поліщук // Наукові записки Ніжинського державного

університету імені Миколи Гоголя. Філологічні науки / М-во освіти і науки України, Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя ; [редкол.: Н. М. Арват, О. Г. Астаф'єв, Н. І. Бойко та ін.]. – Ніжин, 2013. – Кн. 4. – С. 87–92.

4. Поліщук О. С. Мовні смисли як «проміжний світ» між концептуальною і мовною картинами світу / О. С. Поліщук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія філологічна : зб. наук. пр. / [уклад.: І. В. Ковальчук, Л. М. Коцюк, С. В. Новоселецька]. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька акад.», 2014. – Вип. 44. – С. 243–246.

5. Поліщук О. С. Мотиваційний аналіз як пошук «невипадковостей» у вербальному втіленні мовних смислів / О. С. Поліщук // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України. – К., 2014. – Вип. 29. – С. 119-130.

6. Поліщук О. С. Ономазіологічні структури номінативних одиниць на позначення інтелектуальних характеристик людини / О. С. Поліщук // *Rossica Olomucensia : Časopis pro ruskou a slovanskou filologii*. – Olomouc, 2014. – Vol. LIII, № 2. S. 73-81.

Доповіді на конференціях:

7. Поліщук О. С. Концепт «ум» в англійській мовній картині світу / О. С. Поліщук // *Литературная и диалектная фразеология: история и развитие (Пятое Жуковские чтения) : материалы Междунар. науч. симп. к 90-летию со дня рождения Власа Платоновича Жукова : в 2 т. / [сост. и отв. ред. В. И. Макаров]. – Великий Новгород, 2011. – Т. 1. – С. 270–274.*

8. Полицук А. Концепт «глупость» в системе английского сленга / А. Полицук // *Słowo. Tekst. Czas XI : frazeologia słowiańska w aspekcie onomazjologicznym, lingwokulturologicznym i frazeograficznym / pod red.: M. Hordy, W. Mokijenki, T. Szutkowskiego, H. Waltera. – Szczecin ; Greifswald, 2012. – S. 2665-271.*

9. Полицук А. ЧЕЛОВЕК УМНЫЙ в славянской компаративной фразеологии (на материале Украинско-русско-белорусско-болгарско-польского словаря сравнений Е. П. Левченко) / А. Полицук // *Słowo. Tekst. Czas XII : frazeologia w idiolekcie i systemach języków słowiańskich / pod red.: M. Aleksiejenki, H. Wiłowus, M. Hordy [et al.]. – Szczecin ; Greifswald, 2014. – S. 125-133.*

10. Полицук А. Интенсификация признака ГЛУПОСТЬ в системе русских народных сравнений, или Почему гусак глупее курицы / А. Полицук // *Rossica Olomucensia : sborník příspěvků z mezinárodní konference : XXII Olomoucké dny rusistů, 04-06.09.2013, Olomouc. – Olomouc, 2014. – S. 389-393.*

11. Поліщук О.С. Семантико-етимологічний аналіз у вивченні процесу вербалізації смислів «людина розумна – людина нерозумна (дурень)» / О. С. Поліщук // *Současné slovanské jazyky a literatury: tradice a současnost : sborník prací II Mezinárodního semináře mladých slavistů, 12-14.10.2014, Olomouci / Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, katedra slavistiky, (sekce ukrajinistiky). – Olomouc, 2014. – S. 103-115.*

Додаткові видання:

12. Поліщук О. С. До питання про типологію фразеологічних одиниць в англійській мові / О. С. Поліщук // *Актуальні проблеми сучасної філології. Іноземні мови : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т ; [редкол.: Р. М. Постолюк, Г. М. Вокальчук, Є. І. Гороть та ін.]. – Рівне, 2010. – Вип. 1. – С. 140–145.*

13. Поліщук О. С. Національна специфіка структурно-семантичної моделі фразеологічної одиниці (на матеріалі англійської та української мов) / О. С. Поліщук // Актуальні проблеми сучасної філології. Іноземні мови : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т; [редкол.: Р. М. Постоловський, Г. М. Вокальчук, Є. І. Гороть та ін.]. – Рівне, 2010. – Вип. 1. – С. 145–148.

АНОТАЦІЯ

Поліщук О. С. Інтелектуальні характеристики людини в англійській, чеській, українській та російській мовних картинах світу. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.15 – загальне мовознавство. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» МОН України. – Одеса, 2014.

У дисертаційному дослідженні вперше у вітчизняному мовознавстві здійснено комплексний семантико-мотиваційний аналіз номінаційної сфери «людина за ознакою її інтелектуальних характеристик» у зіставно-типологічному контексті на матеріалі загальнонаціонального варіанта англійської, української, російської та чеської мов. Використано як базову концепцію Н. Ю. Шведової про тривимірність мовної моделі світу. На підставі семантико-етимологічного, семантичного та мотиваційного моделювання аналізованої номінаційної сфери виявлено типологічне, ареальне та генетичне у специфіці та взаємодії вузлів мовних та мотиваційних (кваліфікативних) смислів з урахуванням їх культурного складника.

Ключові слова: концептуальна картина світу, мовна картина світу, номінація, моделювання, мовні смисли, мотиваційні смисли, ономасіологічна парадигма, типологічне, ареальне, генетичне.

АННОТАЦИЯ

Полищук А. С. Интеллектуальные характеристики человека в английской, чешской, украинской и русской языковых картинах мира. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 – общее языкознание. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского» МОН Украины. – Одесса, 2014.

В диссертационном исследовании впервые в отечественном языкознании осуществлен комплексный семантико-мотивационный анализ номинационной сферы «человек по признаку его интеллектуальных характеристик» в сравнительно-типологическом ключе на материале общенационального варианта английского, украинского, русского и чешского языков. Использована как базовая концепция трехмерности языковой модели мира (Н. Ю. Шведова). На основании семантико-этимологического, семантического и мотивационного моделирования анализированной номинационной сферы определено типологическое, ареальное и генетическое в специфике и взаимодействии узлов языковых и мотивационный (кваліфікативных) смыслов с учетом их культурной составляющей.

Диссертационное исследование сориентировано на сопоставительно-типологический (двусторонний, через *tertium comparationis*) метод анализа взаимодействия концептуальной и языковой картин мира путем семантико-мотивационного моделирования. Ономасіологіческая парадигма найменованих

человека по признаку его интеллектуальных характеристик как гетерогенная двувершинная структура изучена с семантико-этимологической, аксиологически оценочной, семантико-грамматической точек зрения. Исходным в анализе материала стало изучение парадигм наименований умного и дурака как системных целостных структур с учетом наличия оппозиционных отношений (наличие – отсутствие интеллектуальных способностей) между составляющими двух их вершин центральной зоны.

На основании комплексного дефиниционного анализа с использованием методов компонентного анализа и компонентного синтеза, сопоставительного и статистического определена и структурирована по полевому принципу (центральная зона (ядро + субъядерная зона), периферийная зона) сетка языковых смыслов, связанная в лингвокультурном сознании носителей языков с вербализацией представлений о характеристиках умного и дурака, а на ее основании – узлы языковых смыслов как семантические зоны, образованные совокупностями содержательно близких компонентов – категориально-лексических сем номинантов умного и дурака в исследуемых языках.

Изучена в сопоставительно-типологическом ключе и мотивационная структура изучаемых парадигм по линии внешней и внутренней мотивации. Наполнение ономазиологических парадигм описано с учетом предметно-тематических кодов, служащих источниками мотиваций для языковой объективации характеристик человека по признаку его интеллекта. Учтено явление «пересечения классов» и культурная составляющая предметно-тематического моделирования. Определены степень актуализации и взаимодействие предметно-тематических кодов, иерархия мотивов в процессе вербального отождествления внеязыкового смысла «умный – дурак», мотивационные доминанты, сквозные и частичные мотивы номинации. Исследовано соотношение узлов языковых смыслов и узлов мотивационных смыслов в изучаемых языках с учетом типологического, ареального и генетического во взаимодействии концептуальной и языковой картин мира.

Ключевые слова: концептуальная картина мира, языковая картина мира, номинация, моделирование, языковые смыслы, мотивационные смыслы, ономазиологическая парадигма, типологическое, ареальное, генетическое.

SUMMARY

Polishchuk O. S. Intellectual characteristics of a person in English, Czech, Ukrainian and Russian pictures of the world. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in philology speciality, 10.02.15 – General Linguistics. – The State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky» of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Odesa, 2014.

The complex semantic-motivational analysis of nomination sphere “person on the basis of its intellectual characteristics” in comparative-typological context (based on English, Czech, Ukrainian and Russian languages) had been done in the dissertation for the first time in the native linguistics. The idea of three-dimensional picture of the world (N. J. Shvedova) was used as a basis. By the virtue of semantic-etymological, semantic and motivational simulating of the analyzed sphere typological, areal and genetic in specifics and interaction of lingual and motivational meanings (in consideration of cultural component) was detected.

Key words: conceptual picture of the world, lingual picture of the world, nomination, simulating, lingual meanings, motivational meanings, onomasiological paradigm, typological, areal, genetic.

Підписано до друку 18.11.2014 р. Формат 60x90 1/16.
Папір офсет. Гарнітура Times New Roman. Обл.-вид. арк. 1.
Наклад 100 прим. Зам. №737/3

Віддруковано засобами оперативної поліграфії
редакційно-видавничого відділу
Рівненського державного гуманітарного університету
м. Рівне, вул. Ст. Бандери, 12, тел. (0362) 26-48-83